

ATATÜRK DÖNEMİ CUMHURİYET HALK PARTİSİ KURULTAYLARINDA, NİZAMNAMESİNDE VE PROGRAMLARINDA KADIN ALGISI

Beral Alacı*

Öz

Cumhuriyet Halk Partisi, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk siyasi partisi olarak Türk siyasi hayatındaki yerini almış, tarihi boyunca birçok ilke de imza atmıştır. Kadınların ilk kez bu partide siyasi hayata katılımı da bu ilklerden biri olmuştur. Siyasi hakların yeni kanunlar çerçevesinde şekillendirildiği günlerde ülkenin tek partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi kapılarını kadınlara açmıştır. Kadınlar önceleri parti içi alt kademelerde çalışmışlar, daha sonraki yıllarda ise milletvekili olarak CHP çatısı altında görev almışlardır. Bu noktada Cumhuriyet Halk Partisi kurultayları, nizamname ve programları, "kadın" konusunun tartışıldığı, kadınların parti içindeki varlıklarının fikren ve cismen görüldüğü yerler olması açısından ayrı önem taşırlar.

Mustafa Kemal Atatürk'ün sağlığında 1927, 1931, 1935 tarihli kurultaylar yapılmıştır. Bu kurultaylar sürecinde yayınlanan nizamname ve programlarda partinin genel yapısını yansıtan yazılı kaynaklar olmuştur. Bu çalışma ile Atatürk'ün önderliğinde toplanan Cumhuriyet Halk Partisi kurultaylarında, nizamname ve programlarında "kadın" algısı arşiv belgeleri, gazeteler ve araştırma eserler ışığında değerlendirilecektir.

Anahtar Sözcükler: Mustafa Kemal Atatürk, Cumhuriyet Halk Partisi, Kadın, Kurultay.

Abstract

Republican People's Party, has been the first political party in the Republic of Turkey and it has led the way in many instances in the Turkish political life throughout its history. One of these instances is the participation of women in political life in this party for the first time in the history of the Republic. In the days when political rights were being shaped in accordance with new laws, Republican People's Party opened its doors to women as the ruling party. Initially women took lower level positions within the party, in later years, however, they served as deputies under the roof of CHP. In this respect, Republican People's

*Dr.; Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. (beralalaci@hotmail.com) (Bu makale 2014 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'ne sunulan "Cumhuriyet Halk Partisi ve Kadın (1923-1980)" isimli doktora tezinden uyarlanmıştır.)

Party Congresses, regulations and programmes are especially significant in the sense that they provided a space for the discussion of the "woman" question, and a space in which both the physical and the intellectual existence of women is acknowledged.

In Mustafa Kemal Atatürk's lifetime, CHP congresses were held in 1927, 1931 and 1935. Through the regulations and programmes that were published during the process of these congresses, written sources reflecting the general structure of the Party were formed. In this study, the perception of women in the congresses, regulations and programmes of the Republican People's Party under the leadership of Atatürk will be evaluated in the light of archive documents, papers and researches.

Key Words: Mustafa Kemal Atatürk, Republican People's Party, Woman, Congress.

Giriş

Türkiye Büyük Millet Meclisi içerisinde kuruluşundan itibaren çeşitli gruplar yer almıştır.¹ Hatta bunlardan bazıları "fırka" adı altında çalışmalar da yapmışlardır.² Bu bakımdan esas itibarıyla Meclis'in birinci dönemi bir "karma kurul" niteliğindedir.³ Düşünceleri, amaçları, arayışları, siyasal ve toplumsal kökenleri farklı farklı olan kişiler vatanlarını ve haklarını korumak için Misak-ı Milli ve Müdafaa-i Hukuk etrafında birleşmişlerdir. Ancak zaman ile gelişen olaylar bu farklı zihniyetlerin Meclis içerisinde çetin tartışmalar yaşamasına neden olmuş, gruplaşmalar ortaya çıkmıştır.⁴ Tüm fikri farklılıklara rağmen meclisin ilk günlerinde birlikte hareket etmeyi kolaylaştıran heyecan milletvekillerinin birbirini daha iyi tanımaya başlaması ile yavaş yavaş dağılmıştır.⁵ Bu durumun doğal sonucu olarak fikri ayrılıklar da kendini göstermeye başlar.⁶ Ve

¹Ünsal Yavuz, *İmparatorluktan Milli Devlete*, TTK, Ankara, 1999, s. 77-78.

²"Tesanüt Grubu, İstiklal Grubu, Müdafaa-i Hukuk Zümresi, Halk Zümresi, İslahat Grubu. Bunlardan başka, 1920 sonlarında resmen kurulmuş iki de parti vardır: "Türkiye Komünist Fırkası" ve "Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası". Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 2005, s.35.

³Suna Kili, *Atatürk Devrimi, Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası yay., 2. baskı, Ankara, 1981, ss.95-97.

⁴Kili, s.95-97. Ayrıca bkz. Samet Ağaoğlu, *Kuva-yı Milliye Ruhu, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi*, Ağaoğlu yay., İstanbul, 1964, s.50.

⁵Fethi Okyar Meclis'teki ortak heyecanı şu sözlerle anlatır: "...Teker teker, hatta grup olduğu zaman ferdi muhteva, yetişme tarzı, temsil ettikleri düşünce ve fikir olarak birbirleriyle asla bağdaşamayacağına hükmedilen bu karmakarışık heyetin tek ve sade davası vatani kurtarmaktı." Seçil Akgün Karal, "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden Düşünceler", *Birinci Meclis*, Ed. Cemil Koçak, Sabancı Üniversitesi, İstanbul, 1998, s.50.

⁶ Meclis'teki fikri ayrılıklardan doğan gruplaşmalara karşı "halkın birliğini, bütünlüğünü bozucu eylemlerin durdurulması" amacı ile Heyet-i Vekile tarafından

nihayetinde, Mayıs 1921'de "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu"⁷, Aralık 1921'den itibaren de muhalif II. Grup meydana getirilir.⁸

Gruplara ayrılan, sert tartışmalar yaşanan Meclis'te, imzalanacak olan barış antlaşmasının benimsenmesinin güçlüğü ve yapılması planlanan devrimler için bu karmaşık ortamın uygun olmadığı açıkça görülmüştür. Bu sebeple Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekiler savaşın bitmesi ile birlikte BMM'nin bu ilk döneminin ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin görevini tamamladığı düşüncesi ile hareket etmişlerdir. Savaş sonrası dönemin şekillenmesi için, Meclis'in seçimler ile yenilenmesine, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun ise yeni isim ve programla bir fırka boyutuna taşınmasına karar verilmiştir.⁹ Yapılan

21/22 Mart 1921 tarihli toplantı sonucunda Müdafaa-i Hukuk örgütlerinin ihya ve ıslah edilmesi gerektiğine karar verilmiş ve bir genelge ile karar açıklanmıştır. İhsan Güneş, "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkası'na Geçiş", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XIX, S. 56, Ankara, Temmuz 2003, ss.574-577.

⁷ Önceleri Meclis içerisindeki "hizipsel savaşımında tarafsız kalmayı yeğler gözüken" Mustafa Kemal Paşa, açıklanan karar ile birlikte bu tavrından vazgeçmiş, kısa bir süre sonra da muhafazakâr ve sol kesimi denetim altında tutmak, gerekli yasaları kolayca Meclis'ten çıkarabilmek için kendi düşüncesine yakın milletvekillerinden oluşan "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu"nu kurmuştur. İhsan Güneş, "I. Türkiye Büyük Millet Meclisinde II. Müdafaa-i Hukuk Grubunun Programı (II. Grub'un)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.14, S.25, Ankara, 1981, s.117.

⁸ Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun taşıdığı inkılâpçı zihniyetin aksine muhafazakâr bakış açısına sahip olanlar, Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına karşı olanlar, BMM Hükümeti içinde yer alamayanlar ya da hükümetin dışına çıkarılanlar kısacası fikirleri ne olursa olsun tüm muhalifler II. Grup adı altında birleşmişlerdir. İkinci Grup'un kuruluşu ile ilgili kesin bir tarih belirtilmemiştir. Ancak Meclis görüşmelerinden, Birinci Grup'a karşı muhalefetin Aralık 1921'de daha örgütlü olduğu anlaşılmaktadır. Mete Tunçay, "muhalefet çekirdeğinin" bir yıl içinde büyüyerek 1922 Temmuzunda Meclis'te meydana getirildiğini belirtmektedir. Tunçay, s.39. İkinci Grup her çeşit "şahıs istibdadını önlemek" ve "kanun egemenliğini kurmak" amacıyla kurulduğunu açıklamış, İstiklal Mahkemelerinin kaldırılmasından yana olmuştur. Meclis içerisinde kırk kadar üyeye sahip olan II. Grup'un ileri gelenleri arasında, Hüseyin Avni (Erzurum), Albay Salahattin (Mersin), Ali Şükrü (Trabzon), Müfit Hoca (Kırşehir), Mehmet Şükrü (Afyon), Celalettin Arif (Erzurum) Beyler yer almıştır. Erdoğan Teziç, *100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)*, Gerçek yay., İstanbul, 1976, s. 233-234. Ayrıca bkz. Kemal Atatürk, *Nutuk*, Haz. Zeynep Korkmaz, AAM, 2000, s.429-430; Ahmet Demirel, "Birinci ve İkinci Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grupları", *Birinci Meclis*, Ed. Cemil Koçak, Sabancı Üniversitesi, İstanbul, 1998, s.124.

⁹Güneş, *Müdafaa-i...*, ss.574-577. Birinci Büyük Millet Meclisi'nde, 1 Nisan 1923 tarihinde seçimleri yenileme kararı alınmış, bu kararın ardından 8 Nisan 1923 tarihinde yayınlanan "Dokuz Umde" ile de seçimlerden sonra Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun yani I.Grup'un "Halk Fırkası"nın oluşturacağı belirtilmiştir. Tunçay, s. 44; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam (1922-1938)*, C.III, Remzi kitabevi, Yirmi Altıncı Özel basım, İstanbul, 2011, s.88. Dokuz Umde'nin yayınlanmasından

tüm çalışmaların¹⁰ ve 1 Ağustos 1923¹¹ tarihli seçimlerin ardından, 9 Eylül 1923 tarihinde “*Halk Fırkası*” daha önceden belirtildiği üzere kurulur.¹²

yaklaşık beş ay önce Mustafa Kemal Paşa, 6 Aralık 1922’de, Ankara’da, gazetecilere, bir “Halk Fırkası” oluşturmaya karar verdiğini açıklamış ve böylece muhtemel tepkileri kollamaya başlamıştır. Aydemir, s.87, dn.1; Teziç, 235-236. Basına yapılan açıklamanın öncesinde de Halk Fırkası’nın oluşturulmasına ilişkin çalışmaların yapıldığına dair bilgi Kazım Karabekir’in “Günlükler”inde yer almaktadır. Karabekir, günlüğüne Mustafa Kemal Paşa’nın Halk Fırkası’nı ilan edeceğini, metnin müsveddesini kendisine de verdiğini 2 Aralık 1922 tarihi ile not etmiştir. Kazım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, C.2, Çev. Budak Kayabek, Haz.Yücel Demirel, Yapı Kredi yay., İstanbul, 2009, s. 830. Bu nottan da anlaşılacağı üzere Mustafa Kemal Paşa’nın üzerinde çalıştığı, yakın çevresi ile paylaştığı Halk Fırkası’nın kurulmasına dair açıklamanın yapılacağı görüşme 6 Aralık 1922 tarihinde gerçekleşmiştir. Mustafa Kemal Paşa’nın demeci 7 Aralık 1922 tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde “*Mustafa Kemal Paşa Hazretleri ‘Halk Fırkası’ namıyla siyasi bir fırka teşkili niyetindedirler*” üst başlığı ile yayınlanmış, demecin amacı ise “*sulhden sonra nasıl bir hatt-ı hareket takip edeceklerini beyan eylemek ve teşkil etmek niyetinde buldukları siyasi fırka hakkında izahat vermek*” sözleri ile özetlenmiştir. Hâkimiyet-i Milliye, 7 Aralık 1922 / 7 Kanun-i evvel 1338. Fahir Giritlioğlu tebliğin tarihini yanlış olarak 7 Eylül 1922 vermektedir. Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, C.1, Ayyıldız matbaası, Ankara, 1965, s. 26.

¹⁰ 6 Aralık 1922’de yapılan beyanatın ardından Mustafa Kemal Paşa, çıktığı Batı Anadolu gezisinde hemen hemen her durakta fırkanın içeriği ile ilgili çeşitli demeçler vererek halkı Halk Fırkası fikri ile kaynaştırmaya çalışmıştır. 14 Ocak’ta Celal Nuri ile yaptığı görüşmenin peşi sıra pek çok durakta Halk Fırkası ile ilgili beyanat vermiştir. 16 Ocak’ta İzmit’teki basın toplantısında, 19 Ocak’ta İzmit halkı ile yaptığı konuşmada, 30 Ocak’ta İzmir’de gazetecilerle yaptığı mülakatta, 7 Şubat’ta Balıkesir’de Halk Fırkası ile ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Osman Akandere, “Atatürk’ün İzmit Basın Toplantısı (16-17 Ocak 1923) ve Bu Toplantıda Verilen Önemli Mesajlar”, *Cumhuriyet’in 80.Yılına Armağan*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2004, s. 16-18. Ayrıca 18 Ocak 1923 tarihinde gazetecilerle yaptığı mülakata dair haber için bkz. “İzmit Mektubu: Gazi Başkumandanımızın Huzurunda”, *Tanin*, 20 Kanun-ı Sani 1339/1923. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Arar, *Atatürk’ün İzmit Basın Toplantısı*, Burçak yay., İstanbul, 1969; Şerafettin Turan, *Kökeni Ulusal Direnişe Dayanan Bir Devrim Partisi Cumhuriyet Halk Partisi*, Tüses yay., İstanbul, 2000, s.19; Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim yay., İstanbul, 1990, s.146 ; Muhittin Gül, “Atatürk’ün Yurt Gezilerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 2006, 8(3), ss.51-72. Ayrıca seçim çalışmaları sırasında Mustafa Kemal Paşa tarafından çıkarılan tamimlere örnek olarak bkz. “Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Halk Partisinin Seçim Çalışmalarına Dair Tamim” (2. VI. 1923), *Atatürk’ün Tamim Telgraf ve Demeçleri*, IV, AAM, Ankara, 1991, s. 535-536.

¹¹Teziç, s.236 .

¹²Partinin resmen tescili için İçişleri Bakanlığı’na başvurulduğu tarih ile ilgili kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. “*Yeni partinin kuruluşu 9 Eylül’de açıklanmış olmasına karşın buna ilişkin olarak İçişleri Bakanlığı’na başvuru 1,5 ay sonra 23 Ekim 1923’te yapılmıştı*” Turan, s.25. “*Halk Fırkası’nın kurulmasını müteakip, Fırka Reisi Mustafa Kemal Paşa: 23 Teşrinievvel 1923 tarihini taşıyan dilekçesi...*” Giritlioğlu, s. 39. “*23 Ekim 1923’te İçişleri Bakanlığı’na yapılan resmi bir başvuruyla, Fırka’nın yasallaştırılması için izin verilmesi talep edildi.*” Kemal

Ülkede siyasi anlamda pek çok gelişme yaşanırken kadın hakları anlamında da bazı çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Zaten sanayi öncesi toplum özelliklerinin terk edilerek modern topluma geçiş aşamasında, 19. Yüzyıl Osmanlı toplumunda, pek çok alanda olduğu gibi “kadın” ve hakları alanında da çelişkiler ve yeniliklerle dolu bir süreç yaşanmıştır.¹³ Konuya dair çalışmaların siyasi alana yansıtılması için 1908’deki II. Meşrutiyet süreci beklenilmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde ardı ardına yaşanan savaşlar kadının toplumdaki yerinin belirlenmesi noktasında etkili olmuştur.¹⁴ Savaşların sona erdiği yeni bir devletin ortaya çıktığı, 1923 yılına gelindiğinde, kadın siyasi haklarına dair tüm yaşananların “cumhuriyet” hamuru içerisinde yoğrulmasına başlanılacaktır. Bu noktada siyaset ile kadını buluşturan en önemli siyasi alan, dönemin tek siyasi partisi olması sebebiyle “Cumhuriyet Halk Partisi” olmuştur.

Bu çalışmada, Atatürk döneminde kadınların siyasi hak kazanımları sürecinin CHP bünyesinde nasıl ele alındığı, algılandığı, düzenlenen kongreler, hazırlanan nizamname ve programlar üzerinden incelenmiştir.

Karpat, *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, Çev. Ceren Elitez, Timaş yay., İstanbul, 2011, s. 49. “9 Eylülde de (resmen tescili için başvurulması 11 Eylül), seçimden önce açıklandığı gibi, Halk Fırkası kurulmuştur.” Tunçay, s. 49. “Halk Fırkası’nın kuruluşunu bildiren ve gerekli yasal işlemlerin yapılmasını İçişleri Bakanlığı’ndan isteyen 11 Eylül 1923 tarihli dilekçe...” Hikmet Bila, *Sosyal Demokrat Süreç İçinde CHP ve Sonrası*, Milliyet yay., İkinci baskı, İstanbul, 1987, s. 53; “9 Eylül 1923 günü verilen dilekçe...” Altan Öymen, “CHP’nin 63.yılı”, *Milliyet*, 9 Eylül 1986. “Fırkanın kuruluş dilekçesi de 9 Eylül 1923’te Mustafa Kemal Paşa tarafından Dahiliye Vekaleti’ne verilir” Teziç, s.233.

¹³ Tanzimat süreci ile birlikte, kadının eğitim alıp, toplum içinde söz sahibi olmasına dair ilgisi ile şekillenen “kadın mevzusu” Meşrutiyet devri ile gerek basın gerek cemiyetler bağlamında daha çözüme yönelik olarak işlenmeye devam etmiştir. Melin Has-Er, *Tanzimat Devri Türk Romanında Kadın Kahramanlar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., Ankara, 2000, s. VII; Niyazi Akı, *Yakup Kadri Karaosmanoğlu İnsan-Eser-Fikir-Üslûp*, İstanbul, 1960, s.211. Osmanlı aydınlarının kadınlara eşitlikçi bir yaşamı sağlama noktasında dayanak noktası olarak İslami kanunları göstermesi dönemin kafa yapısı içerisinde konunun daha kolay kabul edilebilirliği açısından önemli bir detaydır. Ancak yine de siyasi hayatta kadın varlığına dair söylemlere pek rastlanmaması ya da dönemin karışık siyasi hayatının bir getirisidir ya da henüz kadınlar için siyaset “fazla” bir makam olarak düşünülmemektedir. Afet İnan, *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*, Milli Eğitim basımevi, İstanbul 1982, s.95-97.

¹⁴ “...II. Meşrutiyet yıllarında kadının kazanımlarında savaşların ayrı bir rolü oldu. 1912-1913 Balkan Harbi kadına siyaseti öğretti. Savaşla birlikte başlayan uluslaşma süreci toplumsal cinsiyet ayrımı gözetmeksizin kitlelere yeni bir bilinç aşıladı. Balkan Harbi kadınları da seferber etmişti. Osmanlı toplumu ilk kez siyasi nitelikte kadın toplantılarıyla ve kadın hatiplerle tanıştı.” Zafer Toprak, *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 2014, s. XIV.

1. Atatürk Dönemi CHP Kurultaylarında Kadın

1.1. CHP'nin İlk Kurultayı: Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919)

Cumhuriyet Halk Partisi'nin resmen kurulduğu tarih 9 Eylül 1923 olmasına rağmen partinin kökeni, daha sonradan partinin ilk kurultayı olarak kabul edilecek olan Sivas Kongresi'ne kadar gitmektedir.¹⁵ Sivas'ta 4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında toplanan kongrede¹⁶ milli kararlar alınmış, Erzurum Kongresi'nde oluşturulan "Vilâyat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye" adını taşıyan cemiyet tüm yurdu temsil eder hale getirilerek adı "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" olarak değiştirilmiştir.¹⁷ Her ne kadar cemiyetin, partililik faaliyetinde bulunmayacağı yayınlanan bildirisinin dokuzuncu maddesinde belirtilse de ve cemiyet dönemin şartları içerisinde sadece milli mücadele maksadı çerçevesinde çalışmalar yapsa da ilerleyen günlerde koşullar bu cemiyetin önce tüm vatani temsil eder bir nitelik kazanmasına, sonrasında da adım adım bir siyasi parti yapısına taşınmasına neden olmuştur.¹⁸

Bu sebeple de Cumhuriyet Halk Partisi'nin ilk kurultayı, henüz parti kurulmadan Anadolu'nun işgali sırasında toplanan Sivas Kongresi olarak kabul edilmiştir.¹⁹ Sivas Kongresi'nde yurdun dört bir yanından gelen Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri temsilcilerinin tek bir çatı altında birleşmeleri ile oluşan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Cumhuriyet Halk Partisi'nin temeli sayılması

¹⁵"İlk genel kongresi olarak Sivas Kongresi'ni kabul eden CHP, bu sayede Milli Mücadele ile kurduğu "bağlantıyı", kuruluş tarihi olarak 9 Eylül 1923 tarihini kabul ederek Milli Mücadele ile bağlantısına ilişkin vurgusunu devam ettirmiştir." Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut yay., İstanbul, 2012, s.74.

¹⁶Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi-II Sivas Kongresi*, Türkiye İş Bankası yay., İstanbul, 2008; Kemal Arıburnu, *Sivas Kongresi Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Anılarla*, AAM, Ankara, 1997; Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, AAM, Yay.Haz.Zeynep Korkmaz, 30.baskı, Ankara, 2011, s. 59.

¹⁷Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin oluşturulmasına ilişkin beyanname için bkz. *Tarih Vesikaları*, C.I, S.I, Haziran 1941, s.6.

¹⁸Umumi Kongre Heyeti tarafından ilan edilen kongre bildirisinin 9. maddesi: "Vatan ve milletimizin maruz olduğu mezalim ve alâm ile ve tamamen aynı gaye ve maksatla vicdanı milliden doğan vatani ve milli cemiyetlerin ittifadından mütehasıllıkütle umumiye bu kere (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti) unvanıyla tevsim olunmuştur. Bu cemiyet her türlü fırkacılık cereyanlarından ve ihtirasatşahsiyeden külliye müberra ve münezzehdir. Bircümle Müslüman vatandaşlarımız bu cemiyetin azayı tabiyesindedirler." *Tarih Vesikaları*, C.I, S.I, Haziran 1941, s.8; Uluğ İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 115.

¹⁹Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi – II Sivas Kongresi*, Türkiye İş Bankası yay., İstanbul, 2008; Kemal Arıburnu, *Sivas Kongresi Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Anılarla*, AAM, Ankara, 1997; Atatürk, ss.58-62; Uluğ İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, TTK, Ankara, 1999.

kongrenin de partinin ilk kongresi kabul edilmesi sonucunu doğurmuştur.²⁰

4-11 Eylül 1919 tarihinde Sivas'ta toplanan kongrede Anadolu'nun işgal altındaki durumu etrafında şekillenen görüşmeler sırasında kadınların konumunu belirlemek CHP-kadın ilişkisi bağlamında çok erken bir saptamadır. Örneğin Sivas Kongresi'nde söz alan Halide Edip Hanım ile Cumhuriyet Halk Partisi'ni ilişkilendirmek 1919 Anadolu'su için pek de mantıklı değildir. Ancak Cumhuriyet Halk Partisi'nin ilk kongresi kabul edilen bir kongrede üstelik de olağanüstü bir hal yaşanırken bir kadına söz vermek gibi kadınlara değer verildiğini gösteren bir adım, ilerleyen günlerde şekillenecek parti içerisinde kadınların yer almasına çok da olumsuz bakılmadığının sinyalleri olarak yorumlanabilir. Bu noktada Cumhuriyet Halk Partisi'nin ilk kongresi olarak kabul edilen Sivas Kongresi'ndeki "kadın" varlığı Atatürk Devrimi ile yoğrulduğunda siyasi hayatta kadınların var olmasının somut belirtilerinden biri olarak nitelendirilebilir.

1.2.CHP'nin II. Kurultayı (15-23 Ekim 1927)

Cumhuriyet Halk Partisi'nin ikinci kurultayı ise 15-23 Ekim 1927 tarihinde gerçekleşmiştir.²¹ 1923-1927 süreci, Cumhuriyet'in ilanı, Hilafetin kaldırılması gibi önemli siyasal devrimlerin yanı sıra pek çok sosyal, hukuksal devrimin de uygulandığı bir dönemdir. Cumhuriyet Halk Partisi'nin bu ikinci kurultayına damgasını vuran olay hiç şüphesiz Mustafa Kemal Paşa'nın "*yakın geçmişle hesaplaşma*"²² niteliğindeki Nutuk'u okuması olacaktır.²³ 19 Mayıs 1919 tarihinden 1927 yılına kadar bizzat devrimi yapan Mustafa Kemal Paşa'nın kaleminden olayların anlatıldığı Nutuk'ta ve kurultay genelinde CHP ve kadın ilişkisi noktasında birebir bir bilgi-olay bulunmamaktadır.

"*Devrimi pekiştirici*"²⁴ nitelikte yeni kararlar alınacak olan 1927 tarihli Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi'nin görüşüldüğü sırada 8. maddede yer alan 18 yaşını aşmamış, suça karışmamış "her Türk vatandaşı"nın Türk kültürünü ve fırkanın bütün ilkelerini kabul etmesi halinde fırkaya üye olabileceğine dair maddeye ilişkin Çankırı

²⁰Cumhuriyet Halk Partisi Kurultaylarının İlki", *Kurun*, 6 Mayıs 1935.

²¹Tuncay Dursun, *Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 2002, ss.11-33.

²²Tunçay, s.180.

²³"A-RMHC'yi oluşturan Sivas Kongresi CHF'nin ilk genel kurul toplantısı sayılarak ikinci kabul edilen bu kongrede, Büyük Nutkun okunması, öteki çalışmaları gölgede bırakmıştır." Tunçay, s. 183.

²⁴Doğu Perinçek, *Kemalist Devrim-6 Atatürk'ün CHP Program ve Tüzükleri*, Kaynak yay., 2.basım, İstanbul, 2008, ss. 32-35.

Mebusu Talat Bey, “Her Türk vatandaşı sözünden maksut olan yalnız Türkler midir, anasır-ı saire buna dâhil midir, kadınlar dâhil midir?” sorularını yöneltmiştir.²⁵ Sorulara Tekirdağ Mebusu Celal Nuri Bey ve CHF Katib-i Umumisi Saffet Bey “Teşkilat-ı Esasiye’de mukayyiddir” cevabını vermişlerdir. Teşkilat-ı Esasiye’nin 10.maddesinde “On sekiz yaşını ikmal eden her erkek Türk mebusan intihabına iştirak etmek hakkını haizdir”²⁶ şeklinde yer alan hükmün parti nizamnamesi için de geçerli olduğu gerekçesi ile Çankırı Mebusu Talat Bey’in sorusu geçirilmiş, derinlemesine ele alınmamıştır.²⁷ Kongre sonunda kararlaştırılan nizamname de “her Türk vatandaşı” hali ile basılmıştır.²⁸

1.3.CHP’nin III. Kurultayı (10-18 Mayıs 1931)

10-18 Mayıs 1931 tarihinde toplanan Cumhuriyet Halk Partisi III. Kurultay açık “kadın” mevzusunun konu edildiği ilk CHP kurultayıdır denilebilir.²⁹ 10 Mayıs 1931 tarihinde yapılan ilk toplantıda Kurultay Umumi Reis Mustafa Kemal Paşa kısa bir açılış konuşması ile başlatmış, ardından Başvekil İsmet Paşa “Umumi Riyaset Beyannamesi”ni okuyarak, iç ve dış siyaset, eğitim, sağlık ve toplumsal politika, iktisat ve imar konularında açıklamalarda bulunmuştur.³⁰ Kadınların siyasi hayattaki varlıklarına da değinen İnönü’nün konuşmasının “Dâhili Siyaset” ile ilgili kısmında, Fırka’nın belediye seçimlerine kadın ve erkek tüm vatandaşların katılmasını sağlayarak büyük bir başarı kazandığını belirtmiştir. ³¹ Toplumsal konulara değindiği kısımda da “kadının içtimai hayatta layık olduğu haklı ve yüksek mevkii alması geçen devrede esash olarak yerleşmiştir” sözleri ile kadının toplumsal hayatta yer alması konusunda geline nokta vurgulamıştır.³²

Nitekim bu konuşmaya paralel olarak III. CHF Kurultay sonucunda kabul edilen programda kadınların milletvekilliği ile ilgili haklarının tanınacağına dair söz verilmektedir.³³ Kadın konusunun

²⁵Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara, 1927, s. 11.

²⁶Resmî Ceride, 24 Mayıs 1340; Suna Kili ve A.Şeref Gözübüyük, *Sened-i İttifak’tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, 3.baskı, Türkiye İş Bankası yay., İstanbul, 2006, s. 129.

²⁷CHF Kongre 1927, s. 11.

²⁸Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, (15 Teşrinievvel 1927’de inikat eden Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresinin 22 Teşrinievvel 1927 tarihli içtimanda müzakere ve kabul edilmiştir.), 1927, Ankara, s.6.

²⁹CHF Üçüncü Büyük Kongresi Dün Açıldı”, *Cumhuriyet*, 11 Mayıs 1931.

³⁰ Tunçay, s. 318.

³¹CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10–18 Mayıs 1931, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s. 5-6; BCA, Fon Kodu: 490.01.212.841.1.110, (10-18 Mayıs 1931).

³²Kongre Zabıtları 1931, s.8.

³³ Tunçay, s. 321.

geçmesine rağmen gazetelerde yer alan kurultay fotoğraflarında kadının olmaması, kurultay sonunda açıklanan görevlendirmelerde parti yönetimi saflarında kadın ismine rastlanmaması henüz uygulama açısından kadının parti içerisinde tam olarak yerleşemediğini göstermektedir.

1.4.CHP'nin IV. Kurultayı (09-16 Mayıs 1935)

Kadın isimlerinin sık sık parti listelerinde geçtiği kurultay 1935 yılındaki CHF 4. Büyük Kongresi'nde olacaktır. 1934 tarihinde milletvekili seçme ve seçilme yetkisini de alan kadınlar 1935 yılının ilk aylarında artık CHF ile ilgili pek çok haberde yer almaya başlamıştır.³⁴

Dördüncü Büyük Kurultay toplanmadan bir gün önce Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Kâtibi Recep Peker Ankara Radyosu'nda verdiği konferansta partinin kurultayda görüşülecek olan yeni programında *"hakda ve vazifede kadın ve erkeği bir"* tuttuğundan bahsetmiş, böylece Türk ulusunun *"sınıf telakkisi gibi cins farkını da tanımayan müsavi haklı, müsavi onurlu yurttaşlardan kurulmuş bir yüce halk yığını halini"* aldığını belirtmiştir.³⁵

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Dördüncü Büyük Kongresi 9 Mayıs 1935 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Kamutay Salonu'nda toplanmıştır.³⁶ Kadınlara milletvekili seçme seçilme hakkının verilmesinin ardından toplanan CHF'nin Dördüncü Kurultayı'nın kamuoyunda en dikkat çeken noktalarından biri şüphesiz kadınlar olmuştur. CHF içerisinde yer almaya başlayan kadınların Büyük Millet Meclisi'ne dâhil olmaları hem CHF hem de Türkiye Cumhuriyeti için bir ilktir. CHF Büyük Kurultayı için de kadınların katılımı noktasında bir ilk yaşanmıştır. Kurultay'da seçilen 17 kadın milletvekilinin yanı sıra kadın vilayet temsilcileri de yer almıştır. Örneğin Ankara'dan Bayan Lahika, Niğde'den Bayan Naciye Osman, Zonguldak'tan Bayan Kaniye Kurultay'a katılan kadın

³⁴ Kadınların siyaset ve barış merkezli söylemleri ile basında yer alması, özellikle CHP'nin IV. Kurultay'ından kısa bir süre önce 18-24 Nisan 1935 tarihleri arasında İstanbul'da Türk Kadınlar Birliği'nin ev sahipliğinde toplanan *"Uluslararası Kadınlar Birliği Kongresi"* sürecinde artmıştır. Basının büyük ilgi gösterdiği kongreye katılan delegelerin *"Atatürk Türkiye'sine hayran olmak için geldiklerini ve Türk kadınına gıpta ettiklerini"* belirten demeçleri ve fotoğrafları gazete sayfalarında geniş yer almıştır. Toprak, s. 488; Ayn Tarihi, Nisan 1935; Cumhuriyet, 19 Nisan 1935; Leyla Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, AAM, Ankara, 1998, s.157. Uluslararası Kadınlar Birliği Kongresi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 2014, ss.481-510.

³⁵Kurun, 9 Mayıs 1935; Ulus, 9 Mayıs 1935; Cumhuriyet, 9 Mayıs 1935.

³⁶Rahmi Kumaş, *CHP'nin Soyağacı*, Çağdaş yay., İstanbul, 1999, s. 33; Hakkı Tarık Us, "Kurultay Açılıyor", *Kurun*, 9 Mayıs 1935; Etem İzzet Benice, "9 Mayıs", *Tan*, 9 Mayıs 1935.

müessesillerden bazıları olmuştur.³⁷ Kurultay'a katılacak olan CHF'li kadınlar Ankara'da toplanırlarken diğer illerde de kurultay öncesi faaliyetler olarak nitelendirilebilecek olan çalışmalar, kutlamalar yapılmış, çeşitli konferanslar verilmiştir. Antalya, Eskişehir, Çanakkale, Şebinkarahisar, İzmit, Adana, İstanbul gibi illerde yapılan kutlamalarda halk kadın-erkek kalabalıklar halinde parti binalarının etrafında toplanmışlar, verilen konferansları dinlemişlerdir.³⁸ Bu çalışmalarda da kadınların görev aldıkları görülmektedir. Örneğin, İstanbul'da Fatih'te konferans verenlerden birisi de ilerleyen yıllarda CHF'den milletvekili seçilecek olan Hasene Ilgaz'dır.³⁹

Tüm hazırlıkların ardından 9 Mayıs 1935 tarihinde Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Dördüncü Büyük Kongresi açılır.⁴⁰ İlk gün yapılan Kurultay toplantısında iki asbaşkan ve dört sekreter seçilmiştir. Kurultay Asbaşkanlıklarına Abdülhalik Renda ve Saffet Arıkan, sekreterliklere de Etem Kadri, İbrahim Akıncı, Naşit Uluğ'un yanı sıra bir de kadın milletvekili Fakihe Öymen belirlenmiştir. Ayrıca Dilek Layiha Encümeni'nde Samsun milletvekili Meliha Ulaş⁴¹, Hesap Komisyonu'nda da Bayan Onaran görevlendirilmiştir.⁴² Bayan Onaran'ın imzasına ayrıca Kurultay zabıtlarındaki "*Dördüncü Kurultayın Program ve Nizamnamesi Hakkında Program ve Nizamname Encümeni Mazbatası*" altında da rastlanmaktadır.⁴³

Kurultay görüşmeleri sırasında söz alan kadınlar arasında en dikkat çeken konuşma Aksaray Delegatesi Naciye Osman tarafından yapılmıştır. CHP Dördüncü Büyük Kurultay'ının 14 Mayıs 1935 tarihindeki dördüncü toplantısında Nizamname müzakereleri sırasında söz alan Naciye Osman, Türk kadınının parti içinde alması gereken rolü de içeren ve partinin eksiklerini belirten çarpıcı bir konuşma yapmıştır.⁴⁴ CHP'yi köylü kadının köylü yavrunun yardımına koşmamakla eleştiren Naciye Osman, memleketi Aksaray'a az gazete geldiği, radyo kullanımının az olduğu ve bu nedenlerle de

³⁷Kurun, 8 Mayıs 1935.

³⁸Ulus, 11 Mayıs 1935; Cumhuriyet, 10 Mayıs 1935.

³⁹Kurun, 6 Mayıs 1935.

⁴⁰Ulus, 9 Mayıs 1935; Falih Rıfkı Atay, "Gündelik-Kurultay 4.", Ulus, 9 Mayıs 1935.

⁴¹Kurun, 10 Mayıs 1935.

⁴²Ulus, 9 Mayıs 1935.

⁴³CHP Dördüncü Büyük Kurultay Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935, Ulus basımevi, Ankara, 1935, s.44. Bayan Onaran'ın adı Kurultay zabıtlarında Maraş mümessili T.Onaran olarak geçmekte ve diğer tüm kullanımlarda Bayan Onaran olarak verilmektedir. Tutulga 1935, s.13.

⁴⁴Tutulga 1935, ss.112-115. Naciye Osman'ın bu beyanatı ile ilgili olarak ilerleyen günlerde gazetede bir düzeltme yazısı çıkar: "*CHP Kurultay'ında Aksaray Murahhası Bayan Naciye Osman'ın, Kurultay görüşmelerinden bahsedilirken kendisinin ulusal işlere karıştığı ilk çağlarda kocasından dayak yediği şeklinde bir beyanatı çıkmıştı. Bayan Naciye, bunun yanlış olduğunu kocasından dayak yiyenin kendisi olmayıp bu sözün bütün kadınlar için umumi olarak söylenilmiş olduğunu bildirmektedir.*" Kurun, 22 Mayıs 1935.

yeniliklerden bihaber olduklarını belirtmiştir. Bu sıkıntıları anlatmak istediğinde ise etrafındakilerden muhalefet -hatta eşinden şiddet-gördüğünü söylemiş ve kendisini yönlendirdikleri Recep Peker'den de çekindiğini açıklamıştır. Naciye Osman, Halkevi'ndeki sıkıntılardan, çocukların eğitim alamamasından, tarih bilmenin faydalarından bahsettiği uzun bir konuşma yapmıştır. Sağlık alanında hastalıklara karşı önlem alınması ile ilgili söylediği "*ana bir çocuk kaybederse Türklük bir kale kaybeder*" sözleri ise savaş sonrası ayağa kalkan ulusal bilincin yansıması olmuştur.⁴⁵

Naciye Osman'ın yaptığı gibi eleştiriler içeren bir konuşmaya izin verilmesi, kurultay görevlileri arasında kadınların da yer alması kadınlara verilen siyasi hakların kullanılması noktasında Cumhuriyet Halk Fırkası idarecilerinin samimi olduğunu gösterir niteliktedir. Bu samimi tavrın da etkisi ile Kadınlar Birliği CHF'nin Dördüncü Büyük Kongresi'nin yapıldığı günlerde kendini feshettiğini açıklamıştır. Kadınlar Birliği yöneticileri kadınlara tüm siyasi hakların verildiğini belirterek birliğe gerek kalmadığı yönünde fikir birliğine varmışlardır. Konuya Kadınlar Birliği Başkanı Latife Bekir "*...Kadın haklarının gerek siyasal kısmında gerekse medeni kısmında tam olarak verilmesini ve kadınlığın tekâmül ettiğini görerek büyük bir kıvanç duyuyorum. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda bütün bu hakların verilmesi dolayısıyla artık bir Kadın Birliği'nin mevcudiyetine yer kalmamıştır*"⁴⁶sözleri ile açıklama getirmiştir. Bu konuşmanın ardından reye sunulan teklif kabul edilmiş, Kadınlar Birliği'nin kapatılmasına karar verilmiştir. Birliğin eşyalarının Halk Fırkası'na verilmesi basında partiye duyulan minnettin bir anlamda göstergesi olarak kabul edilmiştir.⁴⁷ Ancak birçok araştırmacı feshedilme kararının CHP'nin isteği ile alındığını belirtmiş, birlik ile ilgili eski birlik başkanı Nezihe Muhiddin'in görevden ayrılma sürecinde yaşananlar ile kafalarda oluşan soru işaretleri birliğin kapatılma kararı ile daha da artmıştır.⁴⁸

Öte yandan çalışmalarına devam eden CHF Dördüncü Kurultayı'nda kadınları ilgilendiren önemli konular masaya yatırılmakta tartışılmaktadır. Bu konulardan bir tanesi de peçe ve çarşaf konusunda olmuştur.⁴⁹ Dilek Komisyonu'nun hazırladığı

⁴⁵Tutulga 1935, ss.112-115.

⁴⁶Kurun, 11 Mayıs 1935.

⁴⁷Kurun, 11 Mayıs 1935; "Kadın Birliği de Dün Maziye Karıştı", *Cumhuriyet*, 11 Mayıs 1935.

⁴⁸Zafer Toprak, "Halk Fırkası'ndan Önce Kurulan Parti Kadınlar Halk Fırkası", *Tarih ve Toplum*, Mart 1988, No: 51s. 30-31; Yaprak Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap*, Metis yay., İstanbul, 2003, s.257-258.

⁴⁹Ayşe Kadıoğlu, *Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi*, Metis yay., İstanbul, 1999, s.107-108; Ayten Sezer Arıç, *Atatürk Türkiyesinde Kılık Kıyafette Çağdaşlaşma*, Siyasal kitabevi, Ankara, 2007, ss.122-129.

raporda peçe ve çarşafdan duyulan rahatsızlık yer almakta, peçe ve çarşafı kaldırmak için izlenecek yollardan bahsedilmektedir. Konunun çözümü iki soru çerçevesinde ele alınmıştır: “Kadınlarımızın kendi zevklerine, kocalarının ve babalarının sosyallik zihnindeki ilerlemesine mi bırakmalıdır? Yoksa merkezin küçük bir hareketi ile şurada burada kadınlığımızın yüz karası gibi görünen onlar çıkarılmalı mıdır?” Bu noktada birçok kişi tarafından peçenin kanun ile yasak edilmesi fikri savunulmasına rağmen, “bütün komisyon ve parti hüküm kurumlarının kestirme bir hareketi ile yani hiçbir kanun yapmadan” konunun halledilmesine oybirliği ile karar verilmiştir.⁵⁰

Dilek Komisyonu’ndan çıkan bu raporun ardından, Giresun Milletvekili Hakkı Tarık Us peçe ve çarşafın kanunla kaldırılmasına “Erkek için de, kadın için de tek bir kanun maddesi lazım: Umumi yerlerde gizli kapalı dolaşamaz. (...) Biz inkılâpçı değil miyiz? Bu işi bir hamleyle kesip atmalyız” sözleri ile yaklaşmıştır.⁵¹

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ise konuya ilişkin yaptığı açıklamada komisyonun raporunda yer alan sözlere katıldığını belirtmiştir⁵², ardından da Hakkı Tarık Us konunun kanun ile düzenlenmesine dair teklifinin reye koyulmasını istemediğini söylemiş ve konu kapanmıştır.⁵³ Ancak bu durum karşısında Kurultay’a Niğde’den katılan Bayan Naciye Osman, seçimler sırasında çarşafli bir kadının üç kez oy kullandığına şahit olduğunu, Kurultay’a gelirken hemşerilerine çarşaf ve peçenin kaldırılmasının kanunlaştırılması için çalışacağına dair söz verdiğini söyleyerek itirazda bulunmuştur. Ancak bu muhalefete rağmen konunun kanunlaştırılmasına lüzum görülmemiştir. Bunun üzerine Niğde temsilcisi kadın üye Kurultay’da istifa ettiğini belirterek salonu terk etmiştir.⁵⁴ Yaşanan olay kadınların topluluk içinde hak talep etme noktasında ne kadar ilerlediğini de gösteren bir örnek olmuştur.

16 Mayıs 1935 tarihinde CHF 4. Kurultay’ı kapanmıştır.⁵⁵ Bu kurultay Cumhuriyet Halk Fırkası içindeki kadın varlığının resmi bir toplantıdaki ilk yansımasıdır. Gerek görevlendirmeler sırasındaki etkinlikleri, gerek yapılan konuşmalar sırasındaki söz almaları açısından bakıldığında kadınların, CHF içinde olması gerektiği için var olan unsurdan çok ötede, parti için çalışan, faydalı bir rolü

⁵⁰Tutulga 1935, s.144; “Kurultayda Peçe ve Çarşaf”, *Tan*, 15 Mayıs 1935. Bu haberde *Tan* gazetesinde tarih hatası vardır. Çünkü gerek diğer gazetelerde gerek de Kurultay Tutulgasında bu konuşmanın 16 Mayıs 1935 tarihli Kurultay altıncı toplantısında gerçekleştiği yazmaktadır.

⁵¹*Kurun*, 17 Mayıs 1935.

⁵²*Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1935.

⁵³*Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1935.

⁵⁴*Kurun*, 17 Mayıs 1935.

⁵⁵“Parti Kurultayı Dün Akşam Çalışmalarını Bitirdi”, *Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1935.

olduğu görülmüştür. Bu noktada erkeklerle eşit haklara sahip olan kadınların toplum hayatındaki her alanda kendisini açıkça ifade edebilmesi yolunda kanuni olarak artık hiçbir bağlayıcı şart kalmamıştır. Kadınlara serbestisini veren kanunların kullanımı, yine kadınların ve etraflarındaki kişilerin kafalarındaki bağlayıcı inançların aşılabilmesi ölçüsünde gerçekleşecektir.

2. Atatürk Dönemi CHP Nizamnamelerinde Ve Programlarında Kadın

Halk Fırkası'nın kuruluşunun ardından Halk Fırkası azaları tarafından kabul edilen ilk nizamname 9 Eylül 1339 (1923) tarihlidir.⁵⁶ Nizamnamenin üçüncü maddesinde "*Halk Fırkası'na her Türk ve hariçten gelip Türk tabiiyet ve harsını kabul eden her fert dâhil olabilir*" cümlesi yer almıştır.⁵⁷ Bu madde ile partiye girmek için cinsiyet ayırımına vurgu yapılmamış, o dönemde bu durum konu edilmemiştir. Ancak 1927 yılına gelindiğinde CHF'nin İkinci Büyük Kongresi zabıtlarında konunun ele alınıp tartışıldığı görülmektedir.

CHF'nin İkinci Büyük Kurultayı'nın toplandığı 15-23 Ekim 1927 tarihlerinde, 1927 tarihli Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi'nin görüşüldüğü sırada 8. maddede yer alan 18 yaşını aşmamış, suça karışmamış "*her Türk vatandaşı*"ın Türk kültürünü ve fırkanın bütün ilkelerini kabul etmesi halinde fırkaya üye olabileceğine dair maddenin kadınları da kapsayıp kapsamadığı konusu tartışılmıştır. Kurultay sonunda kararlaştırılan nizamname de madde "*her Türk vatandaşı*" sözleri ile basılmıştır.⁵⁸

⁵⁶Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, (Türkiye Büyük Millet Meclisindeki Halk Fırkası Azaları tarafından bilmüzakare heyet-i umumiyesi 9 Eylül 1339 tarihinde kabul olunmuştur.) Ankara, 1342-1339. Nizamnamenin kabul edildiği tarih ile ilgili olarak metnin aslında "9 Eylül 1339 tarihinde kabul edilmiştir" sözü bulunmasına rağmen Fahir Giritlioğlu'nun "*Türk Siyasi Hayatında CHP'nin Mevki*" adlı eserinde iki farklı tarih bulunmaktadır. İlk olarak "*neticede 9 Eylül 1923 tarihli oturumda Halk Fırkası, nizamnamesi kat'i olarak kabul edildi*" cümlesi ile nizamnamenin 9 Eylül 1923'de kabul edildiği yazılmıştır. Bir sayfa sonrasında ise "*Halk Fırkası'nın "11 Aralık 1923" tarihli toplantısında kabul edilen nizamnamesinden maddeler*" başlığı ile nizamnameden parçalar verilmiştir. Giritlioğlu, s.37-38. Aynı tarihsel farklılık durumu, pek çok noktada Giritlioğlu'nun kitabından yapılan alıntılarla örülen İsmail Beşikçi'nin "*Cumhuriyet Halk Fırkası Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu*" adlı kitabında da görülür. Beşikçi'de ilk olarak nizamnamenin tarihini 9 Eylül 1923 (s.78) olarak vermiş daha sonra da 11 Aralık 1923 tarihli nizamnameden parçalar verilmiştir.(s.82) İsmail Beşikçi, *Cumhuriyet Halk Fırkası Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu*, 1.basım, Komal yay., İstanbul, 1978, ss.78-82.

⁵⁷Nizamname 1339, s.1; Taha Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u*, C.III, İletişim yay., İstanbul, 1992, s.25.

⁵⁸Nizamnamenin 8.maddesi "*Cumhuriyet Halk Fırkasına: A- Onsekiz yaşını ikmal eden, B-Sui şöhretle tanınmamış olan, C- Muhilli şeref ve haysiyet, hapis veya ağır hapis*

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Üçüncü Kongresi'nde görüşülen parti programı, Büyük Kongre'nin üçüncü dördüncü günü olan 13-14 Mayıs 1931 tarihli toplantılarda kabul edilmiştir. Ancak henüz görüşmeler başlamadan basında, 10 Mayıs 1931 tarihinde "*Hazırlanan programda kadınlara da intihab hakkı var*" başlığı altında verilen parti programında kadınlara siyasi hak verildiği ve bunun devamının da geleceğine dair satırlar yer almıştır.⁵⁹

10-18 Mayıs 1931 tarihinde toplanan CHP III. Kongresi'nde⁶⁰ kabul edilen CHP Programı'nda kadınlar ile ilgili "*...Fırkamız vatandaşların siyasi hakları noktasında cinsiyet farkı gözetmez. Bilakis Türk milletinin yüksek ve derin tarihinde içtimai hayatını her noktadan birliğe istinat ettirmiş olduğunu bilen Fırkamız kadınlarımızın, belediye intihabında olduğu gibi, mebus intihabında da siyasi haklarını kullanmaları için lazımgelen müsait zemini hazırlamayı bir vazife addeder. Fırka ancak bu takdirde tarihi ve şerefli hayatımızı yeni şeraite uygun simasile ihya etmiş olacağına kanidir*"⁶¹ sözleri yer almıştır.

CHF programındaki bu satırlarda yer alan "*müsait zemini hazırlama*" görevinin CHF'nin vazifesi olarak addedilmesi, totaliterleşen bir tarz olarak görülmüş, "*bunu da kadınlar değil biz (CHF) yaparız*" tutumunun yinelenmesi olarak kabul edilmiştir.⁶² CHF Programı'nda kadınlara milletvekili olma hakkının tanınacağına dair sözün yer alması Türk Kadınlar Birliği tarafından takdirle karşılanmıştır. Türk Kadınlar Birliği'nce kaleme alınan teşekkür telgrafi gönderilmiştir.⁶³

veya bu derecede cezayı müstelzim bir cürümden dolayı mahkum olmamış bulunan, D-Harekatı milliyeye aleyhtar bir vaziyet almamış ve bu gibi teazzuvaradakil olmamış bulunan ve siyasi seciyeleri itibarı ile menfi bir ruh taşımamış oldukları mütebariz bulunan her Türk vatanş, Türk kültürünü ve firkanın bütün umdelerini bihakkin kabul etmiş olması şartile dahil olabilir"sözlerinden oluşmaktadır. Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, (15 Teşrinievvel 1927'de inikat eden Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresinin 22 Teşrinievvel 1927 tarihli içtimanda müzakere ve kabul edilmiştir.), 1927, s.6.

⁵⁹Cumhuriyet, 10 Mayıs 1931.

⁶⁰Kongreye dair ayrıntılı bilgi için bkz. Dursun, ss.34-58; Perinçek, ss.35-40.

⁶¹1931 Fırka Büyük Kongresine Takdim Edilmek Üzere Hazırlanan Cumhuriyet Halk Fırkası Program Projesi, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1931, s.4; CHF Programı, (Fırkanın Üçüncü Büyük Kongresi tarafından kabul olunmuştur.-Mayıs 1931), Devlet Matbaası, 1931, s. 7-8; CHF Nizamnamesi ve Programı, (Fırkanın 10 Mayıs 1931 de toplanan Üçüncü Büyük Kongresinde kabul olunmuştur.), TBMM Matbaası, Ankara 1931, s.30; Cumhuriyet, 12 Mayıs 1931; Akşam, 15 Mayıs 1931.

⁶²Zihnioglu, s. 222.

⁶³Türk Kadınlar Birliği'nin C.H.F.'na gönderdiği telgraf şöyledir: "*Memleketimizin büyük inkılâbı arasında yurdunun kadınlarını her zaman düşünen kıymettar Fırkamız, bu senenin umumi programı içinde Türk kadınlığına da mebusluk hakkını bahşedeceğini büyük bir memnuniyetle gördük. Siyasi hak verilmekle daha nafi ve daha mesuliyetli bir vatanş olan Türk kadınlığı uhdesine verilecek olan yeni vazifesini şerefle ifa edebilmek için bu hakka layık olduğunu gösterecektir. Bu*

CHF'nin Üçüncü Kongresi'nde kabul edilen programda kadınlar ile ilgili sadece siyasi hayata dair maddelerin yanı sıra, toplum hayatı ve işçiler ile ilgili maddelerde de kadınlar unutulmamıştır. 1931 CHF Programı'nın Altıncı kısmında yer alan "İçtimai Hayat ve Umumi Sıhhat" adlı başlık altında Türk toplum yapısında ailenin önemi vurgulandıktan sonra, "Fırka çocuk hayata sureti mahsusada alakadardır. Doğum evlerinin artırılmasına çalışılacaktır. Amele mıntıklarında kadın işçilerin çalıştıkları esnada çocuklarına bakacak müesseseler yaptırılmasına ve bunların artırılmasına" çalışılacağına dair sözler ile ana-çocuk sağlığı ve işçi kadınların haklarına ilişkin yapılanlar ve yapılacaklar belirtilmiştir.⁶⁴

Mustafa Kemal Atatürk'ün başkanlığında toplanan son CHF kurultayı olan Dördüncü Cumhuriyet Halk Fırkası Kurultayı 9-16 Mayıs 1935 tarihinde toplanmıştır.⁶⁵ Bu Kurultay'ın da program taslağı ve programında kadınlar ile ilgili olarak hemen hemen aynı maddeler yer almakla birlikte önemli gelişmeler de bulunmaktadır. 8 Mayıs 1935 günü CHP Genel Kâtibi Recep Peker verdiği konferansta yeni programın esaslarını anlatmıştır. "Yeni parti programı hakta ve vazifede kadın ve erkeği bir tutuyor" cümlesi ile başlayan konuşmasında Recep Peker, partinin demokrasi anlayışını kadın erkek eşitliğine dayanan, yurttaş zekâsının beslenip açılmasına imkân tanıyan sözleri ile betimlemiştir.⁶⁶ Recep Peker'in program ve tüzük tasarısı ile ilgili yaptığı konuşmasının ardından 10 Mayıs 1935'de açılan kongrede bu tasarılar görüşülmüş⁶⁷ ve kabul edilmiştir.

Program Taslağı'nda "Kamusal Haklar" başlığı altında yer alan "Parti yurddaşlara hak ve ödev vermekte kadın-erkek ayırmaz"⁶⁸ cümlesi "Kadın-Erkek Eşitliği" yan başlığı ile programda aynen yer almıştır.⁶⁹ Yine program taslağında yer alan ve Program'da da kabul edilmiş hali ile bulunan kadınlar ile ilgili bölüm 6. Kısım'dadır. "Sosyal ve Kamusal Sıhhat" başlığı altında yer alan satırlarda Türk toplumunda ailenin önemine, doğum oranının artırılması için alınacak tedbirlere, ana-çocuk sağlığı hususundaki hassasiyete, kadın işçi ve çocuklar için sağlık ve sosyal bakımdan yapılacak hizmetlere vurgu yapılmıştır.⁷⁰

vesile ile Kadın Birliği C. H. Fırkası Umumi merkezine arzı tazimat ve teyidi ihtiram eyler efendim." Cumhuriyet, 18 Mayıs 1931.

⁶⁴Program 1931, s.33-34.

⁶⁵ Kongreye dair ayrıntılı bilgi için bkz. Dursun, ss.59-92; Perinçek, s.40-41.

⁶⁶Cumhuriyet, 9 Mayıs 1935.

⁶⁷Cumhuriyet, 11 Mayıs 1935.

⁶⁸CHP Büyük Kurultayının Tetkikine Sunulan Program Taslağı, Ankara, 9.5.1935, s.6.

⁶⁹CHP Programı, (Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır. Mayıs-1935), Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s.5.

⁷⁰CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Tüzük ve Program Komisyonunca Onanan Program

CHP Dördüncü Kurultayı'nda yenilenen CHP Tüzüğü'nde birebir kadınlar ile ilgili vurgu olmamakla birlikte partiye kabul olunma şartları içerisinde 1927 yılındaki CHF İkinci Kongresi'nde konu edilmiş olan "Her Türk vatandaşı" tabiri kullanılmıştır. "Her Türk vatandaşı" tabirinin içine artık 1934 yılındaki değişikliklerle kadınlar da dâhil edilmiştir.⁷¹ İntihabı Mebusan Kanununun 5, 11, 16, 23, 58 inci maddelerindeki 18 yaşını bitirenler kaydı 22 yaşını bitirenler şeklinde değiştirilmiş ve bu maddelerdeki "Zükür" kaydı kaldırılarak yerine kadın-erkek sözcükleri konulmuştur. Teşkilat-ı Esasiye'de yapılan değişikliklerle, Madde 10 "yirmi iki yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçmek hakkını haizdir", Madde 11 ise "Otuz yaşını bitiren kadın erkek her Türk mebus seçilebilir" şekline getirilmiştir.⁷²

Sonuç

Cumhuriyet Halk Partisi içindeki kadın varlığı kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün zihniyetinde yer alan kadın devrimi anlayışı çerçevesinde şekillenmiştir denilebilir. Mustafa Kemal Atatürk diğer devrimlerde olduğu gibi kadın devriminde de en uygun zamanı beklemeyi tercih etmiştir. Bu noktada Cumhuriyet Halk Partisi içinde "kadın" konusunun ele alınması kadın devrimi ile paralel bir seyir izlemiştir. İlk iki kongrede gündemin farklı konularla dolu olması kadın konusunu birebir ele almayı engellerken, 1927 tarihli ikinci kongrede satır aralarında da kalsa "her Türk vatandaşı" tabirine kadınlar da dâhil midir sorusu dönemin kadına bakışını gösteren önemli bir ipucudur. Henüz kadının "her Türk vatandaşıdan biri" olup olmadığı bile zihinlerde soru teşkil ederken, 1930'lu yıllar Türk kadınının siyasi haklarla donatıldığı, uluslar arası toplantılara büyük merak ve takdir ile davet edildiği dönem olmuştur. Bu noktada CHP bu hakların kullanılması, kadınların siyasete katılması, uluslar arası toplantılarda desteklenmesi noktasında bir nevi lokomotif görevi üstlenmiştir. Üçüncü ve Dördüncü CHP Kurultaylarında artık "kadın" varlığı iyiden iyiye görülmektedir. Partinin önde gelen isimlerinin kadın haklarının sağlanması konusunda yaptıkları vurgular, CHP'nin kadınlara karşı olumlu tutumunu gösteren en önemli delillerden olmuştur. Bu noktada CHP nizamname ve programlarında da kadının yer alış biçimi dikkat çekmektedir. 1923 tarihli ilk CHP nizamnamesinde yer alan "Halk Fırkası'na her Türk ve hariçten gelip Türk tabiiyet ve harsını kabul eden her fert dâhil olabilir" cümlesi ile cinsiyet ayrımı yapılmadığı görülmektedir. 1928 tarihli nizamname de "her Türk

Taslağı, Ankara, 12.5.1935, s.36-37.

⁷¹Resmî Gazete, 11 Teşrinievvel 1934.

⁷²Kili ve Gözübüyük, s.129.

vatandaşı” sözleri ile basılmıştır. 1931 tarihli CHP programında, “Hazırlanan programda kadınlara da intihab hakkı var” başlığı altında kadınlara siyasi hakların verildiği ve bunun devamının da geleceği bilgileri yer almıştır. 1935 tarihli programda da konuya dair yeni gelişmeler vurgulanmıştır. Partinin yurddaşlara hak ve ödev vermekte kadın-erkek ayırmadığı ibaresi bir önceki programdan aynen aktarılırken, kadınlarla ilgili ana çocuk sağlığı, kadın işçi hakları gibi hususlarda da kadınlardan yana maddeler yer almıştır.

Sonuç olarak Atatürk dönemi CHP kurultaylarına ve CHP yayınlarına baktığımızda “kadın devrimi”nin gelişimini CHP bünyesinde de aşama aşama görmek mümkündür. Partinin kurulduğu ilk günden itibaren toplumun eşit temeller üzerinde yükselmesi maksadı ile özel bir hassasiyet gösterdiği görülmektedir.

Kaynakça

- 1931 Fırka Büyük Kongresine Takdim Edilmek Üzere Hazırlanan Cumhuriyet Halk Fırkası Program Projesi (1931), Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara.
- AĞAOĞLU, Samet (1964), *Kuva-yı Milliye Ruhu, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi*, Ağaoğlu yay., İstanbul.
- AKANDERE, Osman (2004), “Atatürk’ün İzmit Basın Toplantısı (16-17 Ocak 1923) ve Bu Toplantıda Verilen Önemli Mesajlar”, *Cumhuriyet’in 80.Yılına Armağan*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- AKGÜN KARAL, Seçil (1998), “Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nden Düşünceler”, *Birinci Meclis*, (ed.) Cemil Koçak, Sabancı Üniversitesi, İstanbul.
- AKI, Niyazi (1960), *Yakup Kadri Karaosmanoğlu İnsan-Eser-Fikir-Üslûp*, İstanbul.
- Akşam*, 15 Mayıs 1931.
- ARAR, İsmail (1969), *Atatürk’ün İzmit Basın Toplantısı*, Burçak yay., İstanbul.
- ARIBURNU, Kemal (1997), *Sivas Kongresi Samsun’dan Ankara’ya Kadar Olaylar ve Anılarla*, AAM, Ankara.
- ARIĞ, Ayten Sezer (2007), *Atatürk Türkiyesinde Kılık Kıyafette Çağdaşlaşma*, Siyasal kitabevi, Ankara.
- ATATÜRK, Kemal (2000), *Nutuk*, Haz. Zeynep Korkmaz, AAM, Ankara.
- Atatürk’ün Tamim Telgraf ve Demeçleri*, (1991), IV, AAM, Ankara.
- ATAY, Falih Rıfki, “Gündelik-Kurultay 4.”, *Ulus*, 9 Mayıs 1935.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya (2011), *Tek Adam (1922-1938)*, 26. Özel basım, C.III, Remzi kitabevi, İstanbul.
- Aydın Tarihi*, Nisan 1935.
- BCA, Fon Kodu: 490.01.212.841.1.110, (10-18 Mayıs 1931).
- BENİCE, Etem İzzet, “9 Mayıs”, *Tan*, 9 Mayıs 1935.

- BEŞİKÇİ, İsmail (1978), *Cumhuriyet Halk Fırkası Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu*, 1.basım, Komal yay., İstanbul.
- BİLA, Hikmet (1987), *Sosyal Demokrat Süreç İçinde CHP ve Sonrası*, Milliyet yay., İkinci baskı, İstanbul.
- CHF Nizamnamesi ve Programı (1931), (Fırkanın 10 Mayıs 1931 de toplanan Üçüncü Büyük Kongresinde kabul olunmuştur.), TBMM Matbaası, Ankara.
- CHF Programı (1931), (Fırkanın Üçüncü Büyük Kongresi tarafından kabul olunmuştur.-Mayıs 1931), Devlet Matbaası, Ankara.
- CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931(1931), Devlet Matbaası, İstanbul.
- CHP Büyük Kurultayının Tetkikine Sunulan Program Taslağı (9.5.1935), Ankara.
- CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935(1935), Ulus basımevi, Ankara.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi (1927),Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi (1342-1339), (Türkiye Büyük Millet Meclisindeki Halk Fırkası Azaları tarafından bilmüzakare heyet-i umumiyesi 9 Eylül 1339 tarihinde kabul olunmuştur.) Ankara.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi (1927), (15 Teşrinievvel 1927'de inikat eden Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresinin 22 Teşrinievvel 1927 tarihli içtimaında müzakere ve kabul edilmiştir.), Ankara.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi (1927), (15 Teşrinievvel 1927'de inikat eden Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresinin 22 Teşrinievvel 1927 tarihli içtimaında müzakere ve kabul edilmiştir.).
- Cumhuriyet, 19 Nisan 1935.
- Cumhuriyet, 10 Mayıs 1931.
- Cumhuriyet, 10 Mayıs 1935.
- Cumhuriyet, 11 Mayıs 1931.
- Cumhuriyet, 11 Mayıs 1935.
- Cumhuriyet, 12 Mayıs 1931.
- Cumhuriyet, 17 Mayıs 1935.
- Cumhuriyet, 18 Mayıs 1931.
- Cumhuriyet, 9 Mayıs 1935.
- DEMİREL, Ahmet (1998), "Birinci ve İkinci Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grupları", *Birinci Meclis*, (ed.) Cemil Koçak, Sabancı Üniversitesi, İstanbul.
- DURSUN,Tuncay (2002), *Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara.
- GİRİTLİOĞLU, Fahir (1965), *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, C.1, Ayyıldız matbaası, Ankara.

- GOLOĞLU, Mahmut (2008), Milli Mücadele Tarihi-II Sivas Kongresi, Türkiye İş Bankası yay., İstanbul.
- GÜL, Muhittin(2006), "Atatürk'ün Yurt Gezilerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(3), ss.51-72.
- GÜNEŞ, İhsan (1981), "I. Türkiye Büyük Millet Meclisinde II. Müdafaa-i Hukuk Grubunun Programı (II.Grub'un)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.14, S.25, ss.113-121, Ankara.
- GÜNEŞ, İhsan (2003/Temmuz), "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkası'na Geçiş", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XIX, S. 56, ss.426-442, Ankara.
- Hâkimiyet-i Milliye, 7 Aralık 1922 / 7 Kanun-i evvel 1338.
- HAS-ER, Melin (2000), *Tanzimat Devri Türk Romanında Kadın Kahramanlar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., Ankara.
- İĞDEMİR, Uluğ (1999), *Sivas Kongresi Tutanakları*, TTK, Ankara.
- İNAN, Afet (1982), *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*, Milli Eğitim basımevi, İstanbul.
- KADIOĞLU, Ayşe (1999), *Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi*, Metis yay., İstanbul.
- KAPLAN, Leyla, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, AAM, Ankara, 1998.
- KARABEKİR, Kazım (2009), *Günlükler (1906-1948)*, C.2, Çev.Budak Kayabek, Haz.Yücel Demirel, Yapı Kredi yay., İstanbul.
- KARPAT, Kemal (2011), *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, (çev.) Ceren Elitez, Timaş yay., İstanbul.
- KİLİ, Suna (1981), *Atatürk Devrimi, Bir Çağdaşlaşma Modeli*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası yay., Ankara.
- KİLİ, Suna ve A.Şeref GÖZÜBÜYÜK (2006), *Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, 3.baskı, Türkiye İş Bankası yay., İstanbul.
- KÖKER, Levent(1990), *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim yay., İstanbul.
- KUMAŞ, Rahmi (1999), *CHP'nin Soyağacı*, Çağdaş yay., İstanbul.
- Kurun*, 10 Mayıs 1935.
- Kurun*, 11 Mayıs 1935.
- Kurun*, 17 Mayıs 1935.
- Kurun*, 22 Mayıs 1935.
- Kurun*, 6 Mayıs 1935.
- Kurun*, 8 Mayıs 1935.
- Kurun*, 9 Mayıs 1935.
- ÖYMEN, Altan, "CHP'nin 63.yılı", *Milliyet*, 9 Eylül 1986.

-
- PARLA, Taha (1992), *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Ok’u*, C.III, İletişim yay., İstanbul.
- PERİNÇEK, Doğu (2008), *Kemalist Devrim-6 Atatürk’ün CHP Program ve Tüzükleri*, Kaynak yay., 2.basım, İstanbul.
- Resmi Ceride*, 24 Mayıs 1340.
- Resmi Gazete*, 11 Teşrinievvel 1934.
- Tan*, 15 Mayıs 1935.
- Tanin*, 20 Kanun-ı Sani 1339/1923.
- Tarih Vesikaları*, C.I, S.I, Haziran 1941.
- TEZİÇ, Erdoğan (1976), *100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye’de Partiler)*, Gerçek yay., İstanbul.
- TOPRAK, Zafer (1988), “Halk Fırkası’ndan Önce Kurulan Parti Kadınlar Halk Fırkası”, *Tarih ve Toplum*, Mart, No: 51,ss. 30-31.
- TOPRAK, Zafer (2014), *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul.
- TUNÇAY, Mete (2005), *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması 1923-1931*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul.
- TURAN, Şerafettin(2000), *Kökeni Ulusal Direnişe Dayanan Bir Devrim Partisi Cumhuriyet Halk Partisi*, Tüses yay., İstanbul.
- Ulus*, 11 Mayıs 1935.
- Ulus*, 9 Mayıs 1935.
- US,Hakkı Tarık, “Kurultay Açılıyor”, *Kurun*, 9 Mayıs 1935.
- UYAR, Hakkı(2012), *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut yay., İstanbul.
- YAVUZ, Ünsal (1999), *İmparatorluktan Milli Devlete*, TTK, Ankara.
- ZİHNİOĞLU, Yaprak (2003), *Kadınsız İnkılap*, Metis yay., İstanbul.